

пераклады

пераклады

Ганна Мастоўская-
Радзівіл

...

...

Здань у Малым Замку

Быль

Да чытача

Пачынаючы пісаць гэтыя аповесці*, я была далёкая ад думкі, што яны некалі трапяць у друк. Бо ў той час яшчэ патрабаваўся асаблівы талент, каб зрабіць добры раман. Аўтару трэба было мець добрую абазнанасць сьвету, той густ у разуменьні, тую далікатную адпаведнасць пры стварэньні вобразаў і тую гжэчнасць у стылі, якія, у спалучэньні з дасьціпнасьцю, абмалёўвалі характары гэтак, што кожны, пазнаючы ў іх сябе, але ня маючы перашкодай абразу сваёй міласьці, між іншага, выпраўляў свае

*Пераклад
з польскай
Лявона
Баршчэўскага.*

---

* Маюцца на ўвазе аповесці “Здань у Малым Замку” і “Стод і Саламандра” – выкананая Ганнай Мастоўскай-Радзівіл пера-робка твора вядомага нямецкага пісьменьніка Крыстафа Марціна Віланда (1733—1813).

памылкі – і тады раман рабіўся рэччу, карыснай ва ўжытку.

Не было ніводнага вялікага аўтара, які б не напісаў чаго-небудзь у гэтым жанры. Дыдро, Мантэск’ё, Русо і Вальтэр – гэтаксама як і шмат іншых вялікіх пісьменьнікаў – не саромеліся абнізіць сваё пяро да літаратуры такога кшталту. Аднак час, калі было цяжка пісаць падобныя творы, ужо мінуўся, а пані дэ Лафает, дэ Рыкабоні й вялікая колькасць аўтараў ды аўтараў – раскоша і забава сваіх часоў – якія ў кранальных аповесцях стваралі нам узоры добрага тону, праўдзівага каханьня і найчысьцейшых звычаяў, дзе герой рамана паказваў нам узор мужнасці, патрыёта, сталага каханка, добрага мужа, бацькі і пачцівага абываталя, а гераіня была прыкладам ціхіх дамашніх цнотаў і верных у каханьні паняў – дык вось гэтыя аповесці, што ўслаўлялі век Людвіка Чатырнаццатага ды яшчэ значную частку васьмнаццатага стагоддзя, былі чытанья з упадабаньнем, а нават і з захапленнем; гэтыя творы – нягледзячы на лёгкасць іх жанру – аднак, вартыя, каб іх памяталі вечна; а цяпер... ці мушу я казаць праўду? Цяпер яны надта нас нудзяць. Калі нашых мацярок лёгка расчульвалі лёсы Кларысы, Памэлы і г. д., дык нашыя вычарпанья пачуцьці патрабуюць ужо больш рэзкіх узрушэньняў. Жахлівыя здані, істоты, што вяртаюцца з таго сьвету, навальніцы, землятрусы, разваліны старажытных замкаў, заселеных аднымі толькі духамі, хеўры рабаўнікоў, здраднікі, узброеныя штылетамаі й атрутаю, забойствы, вязьніцы – урэшце, д’яблы і чараўніцы... Калі ўсё гэта зьбярэцца да кучы, тады мы атрымаем раман у кшталце, упадабаным нашай эпохаю.

Я не занадта амбіцыйная асоба, каб магчы цешыць сваё самалюбства думкаю, нібыта я ўжо дасягнула гэткай ступені дасканаласьці; але, прачытаўшы некаторыя такія творы, я прыйшла да высновы, што і мае аповесці – хоць яны ёсьць толькі цэнем твораў пахвалёных нашых сучасных майстроў гэтага жанру – усё-такі знойдуць свой куточак у заселеных падобнымі кніжкамі нашых кнігазборах. Вось жа, я выпускаю іх на сьвет белы дзеля забавы тых, хто захоча прысьвяціць колькі часу іхняму працытаньню. Прашу, аднак, маіх чытачоў, каб яны як найдалей адкінулі ад сябе ўсялякую крытыку і ўзялі пад увагу, што гэтыя абразкі пісаліся насамперш дзеля мае ўласнае забавы. Ніколі не прэтэндуючы на тытул пісьменьніцы, шануючы вартасьць часу, які я магла патраціць на больш карысныя для мяне заняткі, я ніколі не прыкладала намаганьняў, дастатковых для таго, каб надаць ім, прынамсі, тую рэгулярнасьць стылю, якой патрабуюць нават творы менш каштоўныя. Адным словам, пісала я нядбайна, бо меркавала, што пішу гэта толькі для сябе і што гэтых аповесцяў ніхто болей ніколі ня будзе чытаць. Калі я іх пазьней насмелюся аддаць на суд публікі, дык перадусім спадзеючыся на тое, што яна захоча разглядаць гэты твор як няварты ўвагі разважлівага крытыка, бачачы ў гэтай задуме толькі добрую волю аўтаркі, якая ня мае перад сабою ніякае іншае мэты, акрамя выключна забавы.

Глумачэньні

Калі нам цікавыя здарэньні, што ёсьць выключна плёнам нашага ўяўленьня – тым болей нашай забаве служыць павінны тыя, якія ня маюць у сабе анічога, акрамя існай праўды. Невялічкая гісторыя пад назовам “Здань у Малым Замку” належыць да гэтага шэрагу; усё, пра што ў ёй

распавядаецца, насамрэч адбывалася ў маім доме. Я думала, што, апроч як дзеля забавы, яна можа мець яшчэ той ужытак, што яе прачытаньне будзе даводзіць моладзі, схільнай да лёгкай веры ў звышнатуральныя зьявы, наколькі сур'ёзна трэба сыцерагчыся перад аблуднымі ўяўленьямі; і што ніколі ў падобных акалічнасьцях ня трэба шкадаваць ані часу, ані высылкаў, каб дапяць, адкуль бяруцца тыя зваблівыя здані. Для ўсяго таго, што ў мяне дзеелася, былі ўжытыя толькі самыя простыя сродкі – а што ж, калі б на ўзмацненьне тых страшылак паклікаць вызваленыя мастацтвы ды дасканалыя навукі; і якіх бы цудаў не было б мажліва здзейсьніць з дапамогаю *хіміі*, *фізікі* ды *механікі*? Самыя вялікія чарнакніжнікі былі нікім іншым, а толькі вучонымі – розныя Комусы ды Пінэ.

Мела я й яшчэ адзін стымул для паказу сьвету гэтага здарэньня: шмат людзей пра яго чула, але – як яно заўсёды бывае – кожны, хто расказваў гэтую гісторыю новаму чалавеку, дадаваў штосьці альбо ўспрымаў паводле свайго ўпадабаньня, а гэта не заўсёды рабілася зусім справядліва ў дачыненні да дзейных асобаў гэтай сцэны – а можа, нават і з з крыўдаю для сяго-таго. Перадаваная, урэшце, з вуснаў у вусны, яна зрабілася гэткай непадобнаю да сябе і гэткай непрыемнай для мяне, што, знайшоўшы цяпер спрыяльныя варункі для таго, каб распавесці ўсё так, як яно было, я без прамаруджваньня перадаю яе да друку.

Ёсьць нешта такое ў чалавеку, што ня можа быць разгаданым і што абуджае наша жаданьне пачуць пра звышнатуральныя зьявы. Да ўсяго таго, чаго мы зразумець ня можам, нас неадольна цягне. Як толькі неба акрыецца начною павалокаю, а праз цьмянае сьвятло, што выпраменьваюць зоркі, здаецца, на зямной прасторы пачынаюць паўставаць доўгія цені, у нашых уяўленьнях узнікаюць тысячы мрояў, якія ня маюць аніякае сутнасьці. Нам здаецца, што мы бачым, чуем, а калі мы дойдзем да існасьці зваблівай зьявы, дык шкадуем, што мы даведаліся пра тое, што нічога звышнатуральнага ў ёй няма. Збольшага жаночаму полу прыпісваецца жаданьне верыць ва ўсё тое, што толькі абуджае іх жывое ўяўленьне. Але гэта ня так. Мужчыны не пазбаўленыя таго самага; увесь чалавечы род падлеглы гэтай загане – калі гэта можна назваць заганаю. Хутчэй, трэба было б меркаваць, што нашая душа разумее істоты, якія ня могуць быць спасьцігнутыя нашымі пачуцьцямі і што яе пазнаньне ня можа быць пэўным таму, што яе матэрыяльная абалонка перашкаджае ёй запэўніць сябе ў тым, што толькі цяпер можа рабіць выснову. Тое, што гэткае выснова ў мужчынскай галаве, гэтаксама як і ў жанчынах, сваё месца знаходзіць, рэч аж занадта пэўная – нават у тых асобаў, што найбольш удаюць з сябе зухаў і хочучь выконваць ролю тых, хто ні ўва што ня верыць. Прыкладам ёсьць здарэньне, што мела месца ў мяне колькі гадоў таму. Яно аж занадта пераканаўча сьведчыць, што асобы – якога б яны ні былі полу альбо ўзросту і якія б разумныя яны ні былі – усе падпадаюць аднолькавым слабасьцям і заўсёды пачынаюць верыць, калі яны ня здольныя дапяць, што тое, што яны ўважалі за звышнатуральную зьяву, ёсьць, аднак, прыроднай, натуральнай рэччу.

Я была ў вёсцы ў таварыстве дзвюх асобаў, якія, хоць былі багатыя на розум і дасьведчанасьць, але мелі гэтакія адрозныя між сабою характары, што ніяк не маглі знайсці згоду ў ніводным пытаньні. Гэта бяскон-

ца стымулявала іх да вядзення самых розных размоваў. Паколькі гэтыя асобы жывуць і ім, можа, было б прыкра чытаць свае прозвішчы і быць узгаданымі ў з’вязку з гэтым здарэннем, я прыхаваю іхнія імёны, надаўшы ім іншыя. Ідалія – гэтак я буду называць таварышку мае самотнасці – гэта панна разумная, якая валодае тысячай прыемных талентаў. Эдманд – чалавек характару меланхалічнага, абазнаны ў пекных навукх, дасканалы рысавальшчык і надта пачцівая асоба. Вось гэтыя асобы, што, жывучы паўтары гады разам са мною ў вёсцы, якраз і складалі маё атачэнне: супярэчлівасць іх характару дадала мне прыемнасці, бо іх нязгодны з маім спосаб мыслення перашкаджаў смутнаму маўчанню. Гнявіў нас часта Эдманд, калі нам даводзіў, што, маўляў, пол наш няздолны да таямніцаў, што мы баімся звышнатуральных рэчаў і верым розным забабонам, а ніводнае справы як сьлед да канца не дарабляем. Я ня ведаю, як доўга ён бы нам яшчэ распавядаў такія сама прыемныя рэчы, калі б надзвычайная прырода аднаго разу не перапыніла гэткага кшталту размоваў і ня змусіла яго забыцца на ўсё, што да тае пары з ім дзеялася.

Маё жытло месціцца ў дзікім месцы. Здаецца, што тут сабе ўлюбёнае паселішча стварыла панурая варажбітка. Пушчы, якія, здаецца, ня маюць канца і краю, узгоркі, вазёры і два старажытныя замкі – адзін на высьпе пасярод возера, ужо даўно ператвораны ў сумны кляштар; другі стаіць на квяцістым лузе: дрэвы і розныя расьліны ўжо дарэшты абступілі старадаўнія будынкi тых, што валадарылі ў гэтым месцы пад прозвішчам князёў З...х – бо гэтак называецца сяло, якое даўней было сталіцай гэтае дзяржавы. Замак гэты высіўся на ўзгорку. Ледзьве было можна знайсці сляды таго, што там некалі былі муры. Высокія валы паабрасталі густым гаем, і так, як быццам гэта рабіў вялікі майстар – тое, што даўней было месцам дзядзінца, сталася вольнай прасторай, і толькі, нібы для аздобы, дзе-нідзе павырасталі дрэўцы. Ёсць толькі два падыходы да гэтага месца – і пры гэтым адзін насупраць другога. З аднаго боку бачыць можна невялікую паляну, а за ёю цёмную пушчу, з іншага – відаць толькі вялікае возера і высокую вежу, на якой вывешаныя званы, што, калі-нікалі адгукаючыся тужлівым перазвонам, павялічваюць меланхолію, уласціваю гэтаму месцу. Там, ад таго часу, калі лёс прызначыў мне жыць у гэтай вёсцы, для мяне заўсёды было ўлюбёнае месцейка, дзе я любіла спачываць пасяля доўгай прагулкі. Я ўсталявала там будан, які можа абараніць ад буры альбо дажджоў – калі, у тым месцы занадта доўгі час за чытаннем ці заглябіўшыся ў думкі праводзячы, я бываю засьпетая непагодаю. І, калі я шмат разоў там знаходзілася, былыя вякі снаваліся ў думках маіх, колькі ж разоў, узбуджанай гарачым уяўленьнем, мне выпадала бачыць блуканьне ценяў старажытных жыхароў таго некалі залюднёнага, а цяпер гэткага апусьцелага месца. Аднак неўзабаве надзвычайнае здарэнне перамяніла ў рэчаіснасць летуценні тых, што любілі наведваць гэтыя самотныя мясціны. Аднаго дня паводле звычаю свайго пайшла я з кніжкаю ў тое месца, датуль усімі жыхарамі называнае Малым Замкам, а паколькі ранак быў невыказна пекны, я загадала прынесці мой сьняданак проста туды. Па яго спажываньні чэлядзь мая адышла, і я засталася сама. Я чытала надта доўга і, бачачы па сонцы, што поўдзень ужо мінуўся, ўжо была збіралася вярнуцца дадому, калі побач з сабою ўбачыла кавалера на кані. Гэта быў Эдманд, які, вярнуўшыся з прагулкі і не знайшоўшы мяне ў доме,

здагадаўся, што я, напэўна, у Малым Замку, і прыехаў туды. Я ўстала, ён хацеў саскочыць з каня, але енк, які, здавалася, прагучаў з-пад зямлі паміж мною і канём, затрымаў яго ў сядле, а мяне прыкуў да зямлі. Калі прамінула першае здзіўленьне, мы пачалі дашуквацца прычынаў гэтага незразумелага энку, ды намаганьні нашы былі дарэмныя; мы аббеглі ўвесь лясок, пагатоў тое было ў сярэдзіне верасня: лісьце ападала, прагледзець усё можна было з лёгкасьцю. Вялікая паляна, што атачала тое месца, тады была зусім пустая, і, хоць усё можна было бачыць як на далоні, мы ня ўгледзелі нават якой-небудзь птушкі ў паветры. Зацішша, якое панавала навокал, не дазваляла меркаваць, што гэты енк мог узнікнуць паміж дрэвамі ад подзьмухаў ветру. Званы маўчалі, паўдзённая пара, час абеду, трымала жыхароў у доме. Увогуле, ніводная прычына – нягледзячы на ўсе намаганьні і меркаваньні – не магла навесці нас на думку, чым мог быць той жаклівы і пранізлівы енк, наконт якога мы не маглі мець сумневу, што ён сыходзіў з-пад зямлі, проста з-пад нашых ног. Дадому мы вярнуліся, моцна перайманьня тым здарэньнем. Эдманд яшчэ доўга шукаў фізічных тлумачэньняў тае зьявы, і ўрэшце, хоць і прызнаў, што знайсці іх ня можа, але пагадзіўся з намі, што там, аднак, мелася быць штосьці такое, чаго мы не дапільнавалі, але, напэўна, тое самае яшчэ паўторыцца і што, можа, нам паўторна ўдасца лепей спазнаць тое, чаго мы датуль не маглі зразумець. Цэлы дзень і аж да позьняе начы мы правялі ў размовах пра розныя прыгоды – гэтакія, як тая, незразуметыя – такія размовы вялі да расповеду размаітых гісторыяў пра здані. Эдманд, сваім звычайам, прычыў магчымасьці існаваньня рэчаў, неспасыцігальных розумам, даводзячы, што ўсё дзеецца натуральна, калі толькі адпаведную рэч добра вывучыць. Ідалія падтрымала слухнасьць гэткае высновы. Я імкнулася давесці, што могуць быць зьявы, якія не падпадаюць пад нашае разуменьне і як прыклад прывяла здарэньні, вядомыя нам з гісторыі: здань Пампея на афрыканскіх берагах, калі яму зьявіўся Геній Рыма і прадказаў яму ягоную сьмерць; той самы, які зьявіўся Бруту; тое, што Пліній апавядае пра свайго нявольніка*; шмат іншых падобных. Але дарэмнай была мая намова: Ідалія і Эдманд першы раз пагадзіліся паміж сабою і намагаліся абвергнуць маё меркаваньне; я ж пры ім цьвёрда засталася, і гэтак мы разышліся. Назаўтра кожны з нас, здавалася, ужо забыўся і на тое, што сталася, і на тое, пра што мы так доўга гаварылі. Праз колькі дзён пасля таго я ўбачыла Эдманда, моцна зьбянтэжанага. Ён з цікаўнасьцю шныпаў па ўсіх пакоях і апартаментах, лічыў, як здавалася, людзей і дапытваўся, ці не выходзіў хто-небудзь з жаночае прыслугі на двор; аднак кожную з жанчын ён знаходзіў на месцы – за вызначаным ёй заняткам. З вялікай цікавасьцю ён таксама распытваў, ці не прагульваўся ў Малым Замку хтосьці, завітаўшы сюды праездам, але ўсе адказвалі яму: не, нікога не было, нікога ніхто ня бачыў. Мы хацелі даведацца аб прычынах гэтага асаблівага распытваньня. Напачатку Эдманд забараняў сабе нешта вытлумачваць перад намі, але, ня могучы надаўжэй стрымаць у сабе сваё здзіўленьне, а нават можа і страх, ён распавёў нам пра ўсё вось гэтак:

— Шаноўныя пані памятаюць, як колькі дзён таму енк, пачуты намі ў Малым Замку, які мы не маглі зразумець, закруціў нам галовы. Здаецца,

* Малады Пліній піша ў сваім лісьце да сябра, што дзьве здані ў белых шатах пагалілі ягонага нявольніка, калі ён быў прыспаны. І гэта бачылі іншыя нявольнікі. (*Заўвага аўтаркі*).

пані здолелі забыцца пра гэта, але іначай усё дзеелася са мною. Я абавязкова хацеў адгадаць, у чым палягае прычына, і з тае нагоды штодня хадзіў на тое месца, але нічога ані пачуў, ані ўбачыў. Сёння ўранні, гнаны той самай цікавасцю, я ўвайшоў у той самы гай і проста перад сабою ўбачыў асобу, якая сядзела каля будана. Постаць у яе была такая, што я адразу быў перакананы: гэта не магла быць ніводная з вас, шаноўныя пані, бо я толькі аcurат перад тым пакінуў вас абедзвюх у сваіх пакоях. Тая постаць трымала на каленях вялікую чорную кнігу і, як здавалася, уважліва чытала; з галавы да ног яна была прыкрытая цёмным вэлюмам; здзіўленьне і цікаўнасць падштурхнулі мяне хутка пайсьці да яе. Але шоргат маіх крокаў перапыніў яе чытаньне. Яна павярнулася да мяне, устала, зрабіла напраўду некалькі крокаў і знікла за кустоўем. Я быў зусім блізютка – ледзьве яе не схапіў, а, аднак, нідзе ня мог яе знайсці, хоць жа вельмі шмат часу патраціў на пошукі. Ідалія голасна засмяялася, я паціснула плячыма:

— Ты быў у гарачцы, — сказала я яму, — альбо ўсё-такі ўгледзеў духа, але ж ты мне заўсёды пярэчыш, што духі існуюць?

Моцна ўражаны Эдманд на зведлівы сьмех Ідаліі нічога не адказаў, а адышоў з панурым тварам і цэлы дзень нічога нікому не казаў. Неўзабаве пасля таго, прабавіўшы, паводле свайго звычаю, час у тым самым Малым Замку і вяртаючыся з яго, я забылася на сваю кніжку, а знайшоўшы Эдманда ў маёй гасьцеўні, папрасіла, каб ён схадзіў па яе, што ён тут жа зрабіў, але вярнуўся адтуль толькі праз некалькі гадзінаў. Зьбянтэжанасць яго была гэтка вялікая – калі ён мне аддаваў тую кніжку – што я ў яго спытала, ці ён ня хворы альбо ці не спаткаў яго зноў у тым самым месцы які-небудзь дух.

— Жартуеце, пані, — мовіў ён, — але гэта аж занадта пэўна, што ў гэтым месцы робіцца нешта звышнатуральнае; як толькі я ўзышоў на ўзгорак, дык тут жа і ўбачыў белую постаць, якая, здаецца, амаль не дакраналася да зямлі, стоячы насупраць мяне, на месцы, дзе з другога боку выходзяць з Замку. Табе вядома, пані, што ад месца ўваходу аж да таго, якім можна адтуль выйсці, лічы, крокаў сто трыццаць. Яна стаяла, я мог дасканала бачыць усю яе постаць, якая здавалася амаль што празрыстаю і была акрытая тонкім вэлюмам: калі прайшло першае здзіўленьне, я хутка пабег да яе; і калі я быў на паўдарозе, постаць спакойна павярнулася і, сыходзячы вельмі павольнымі крокамі, проста амаль што на маіх вачах знікла. Я правёў колькі гадзінаў шукаючы яе, але – гэтак, як і першы раз – дарэмна намагаўся знайсці прычыну: чаму зьявілася такая надзвычайная відзежа.

— Ты захварэў, бедны Эдмандзе, — адказала я са шкадобаю, — у адной нямецкай газеце я чытала, што нейкі чалавек, вельмі вучоны, доўгі час бачыў тысячы постацяў, якіх ніхто больш ня бачыў. Яму здавалася, што яны з ім вітаюцца, прамаўляюць да яго і даюць яму парады. У тым таварыстве ён бачыў таксама асобаў, што памерлі ўжо, і тых, што яшчэ жывуць; яму добра знаёмых і зусім ніколі ім ня бачаных – і гэта аднолькава што ўдзень, што ўначы, як удома, гэтак і на дварэ. Часам тлум здаваўся яму гэтым вялікім, што ўсе бачылі, як ён ціснецца ў кут свайго жытла, каб ня быць раздушаным.

Гэта доўжылася да тае пары, аж пакуль мудры доктар і вялікі яго прыцель, даведаўшыся пра гэта, не наведаў яго, каб паспрабаваць пе-

раканаць, што гэта – хвароба. Вучоны чалавек дазволіў сябе намовіць і згадзіўся на тое, каб прыяцель заняўся яго лекаваньнем, пасья чаго ён колькі дзён прымаў ахаладжальныя напоі, а потым яму моцна пускалі кроў; падчас гэтае аперацыі чалавеку здалося, што ціск у яго пакоі быў надзвычайны, а вопратка асобаў у тлуме мела колеры вельмі сьветлыя, і нават зіхоткія. Але памалу ўсе тыя постаці пачалі блякнуць, пасья чаго яны зрабіліся падобнымі да ценяў, а пад канец і зусім зьніклі; з таго часу нічога падобнага ён ужо ня бачыў. Гэтае здарэньне, Эдмандзе, пацвярджае маю выснову; ты, напэўна, хворы. Ці жадаеш ты, каб я паслала па доктара?

Эдманд выслухаў, аж пакуль я скончу, з цярыплівасьцю.

— Не, прамовіў ён, — я надта ўпэўнены, што тое, што я ўжо другі раз бачу, ня ёсьць фантазіяй майго ўяўленьня. Розум мой зусім здаровы, і маса крыві маёй не патрабуе зьмяншэньня.

— Значыць, ты па-ранейшаму перакананы, што табе ў гэтым месцы зьяўляецца нешта надзвычайнае?

— Я перакананы ў гэтым.

— Але ж чаму я нічога такога ня бачу?

— Таго я ня ведаю, — адказаў мне Эдманд, але паколькі а той самай пары – гэта значыць, паміж пятай і шостаю – гэтая постаць зьявілася мне зноў, прыходзь пані а той самай гадзіне ў Малы замак – можа, як і я, убачыш гэтую здань.

— Згода, — адказала я яму.

Назаўтра ў вызначаны час я загадала, каб нам туды занесьлі каву, і мы самі – гэта значыць, я, Ідалія і Эдманд – першыя падаліся ў Замак. Але не пасьпелі мы ўзысьці на ўзгорак, як Эдманд закрычаў: “Вось яна!”, — і паляцеў, нібы пярун. Праз момант пасья таго ён вярнуўся, прамаўляючы зьбянтэжаным тонам:

— Зноўку на маіх вачах, як толькі я амаль што ўжо яе схопіў, яна зьнікла, як цень.

— Хто? – усклікнулі мы ў адзін голас.

— Хіба ж вы нічога ня бачылі?

— Нічога, абсалютна нічога.

— Гэта рэч дзіўнаватая, але яна ніколі гэтак выразна сябе не паказвала. Што за пекная фігура, што за кштальт! Не, гэтая істота ня можа быць зямной жанчынаю.

— Мы, Эдмандзе, — кажу я яму, — клянемся табе, што нічога такога ня бачылі, хоць і з найвялікшай пільнасьцю былі ўтаропіліся ў тое месца, дзе ты, як сьцьвярджаеш, бачыў гэткую незвычайную відзежу. Эдмандзе, я баюся за тваю галаву.

Ідалія моцна засьмяялася.

— Вось жа, — мовіла яна, — мужчыны прыпісваюць нам слабасьць веры ў надпрыродныя зьявы; а тут маем фацэта, які сярод белага дня бачыць здані.

— Ідалія! – адказаў Эдвард пакрыўджаным тонам, — Не, розум мой ні не замуціўся; прашу гэтак здэкліва не сьмяяцца.

Мы зразумелі, што Эдманд быў даткнёны. Вярнуўшыся дадому, мы правялі амаль цэлую ноч за расьсьледаваньнем гэткага надзвычайнага здарэньня. Ад таго часу мы штодня хадзілі ў Малы Замак, і рэдкі быў той дзень, калі б Эдманд ня ўгледзеў тае здані. Ён ужо ня бегаў за ёю, ужо

быў з ёю звыкся, але зрабіўся сумным і моцна задуменным. Мы амаль што ніколі не размаўлялі, акрамя як пра дзіўную постаць альбо здань у Малым Замку – бо гэтак мы называлі гэтую неспасцігальную постаць, якая, аднак, да таго часу была бачная толькі Эдмандавым вачам. Прайшло ўжо з два тыдні, калі аднаго дня, падыходзячы да таго зачараванага месца, Ідалія ўскрыкнула страшным голасам: “Вось яна!” – і адразу ж упала на зямлю. Мы падбеглі да яе: твар у яе быў бледны, як найблялейшае палатно, а з вачэй ліліся буйныя сьлёзы. З цяжкасцю нам удалося яе падняць і давесці да дому. Калі яна здолела зноў размаўляць, мы запыталіся, у чым была прычына яе страху.

— Прызнаюся, — мовіла яна ўсё яшчэ спалоханым голасам, — што я была вартай папрокаў, калі пацьвельвала з Эдманда. – Здань, якую ён увесь час бачыць, з’явілася і мне. Выглядала яна якраз гэтак сама, як яе апісвае Эдманд.

— Гэта дзіўна, — прамовіў апошні, — бо акурат сёння я нічога ня бачыў.

— І я таксама нічога ня бачыў і ня чуў, — прамовіў да нас чужы голас, — хоць і ляжаў на тым самым месцы, дзе гэтая здань з’яўляецца, і якраз нада мною яна павінна была б узьнікнуць.

Азірнуўшыся на гэтыя словы, мы ўбачылі суседа, які, прагнучы пераканацца на ўласныя вочы ў тым, пра што гэтак шмат ужо чуў, прыйшоў туды, апрануты ў зрэб’е, і некалькі гадзінаў, залёгшы, чакаў часу, калі мусіла з’явіцца тая здань. Мы падзівіліся ягонай адвазе. Нелегкаверны сусед пакляўся, што, хоць тым разам ён нічога ня бачыў, ён будзе да тае пары падпільноўваць упартага духа, аж пакуль яго ня высачыць. Мы ўсе прасілі яго, каб ён не пакідаў гэткай вартай пахвалы справы.

— Але, на жаль, — дадалі мы пры гэтым, — з вельмішаноўным панам станецца тое, што з Ідаліяй. – Ты яе, напэўна, убачыш, але хто ведае, ці ня будзеш ты пакараны за сваё нявер’е, — прадоўжыў Эдманд. – Вось, паглядзі на Ідалію: яна хворая ад пярэпалаху, а напачатку і верыць не хацела.

— Але ж прызнай, Эдмандзе, — перапыніла я яго, — што мужчыны ні ў чым ня ўмеюць захаваць памяркоўнасці. Раней ты пярэчыў усяму, а цяпер, наадварот, у твае легкавернасці няма межаў; нядаўна – маючы гэткае моцнае нявер’е, ты называеш навуку пра духаў гарачкай розуму, а тых, хто пра яе пісаў, — шкоднымі ашуканцамі; дык вось цяпер ты ня толькі іх існаваньне прызнаеш, але ідзеш нават далей, дадаеш ім чалавечых слабасцяў, хочаш, каб яны былі здольныя на помсту; Эдмандзе, будзь асьцярожны: неўзабаве ты паверыш і ў вупыроў.

— Ціха, ціха, — прамовіла Ідалія, — вечнае маўчаньне пра тое; я ўжо ва ўсім пераканалася, ня будзем паглыбляць гэтае таямніцы.

— І чаму ж не?

— Бо я думаю гэтаксама, як Эдманд, што ўпартае шныпараньне магло б наклікаць на нас якое-небудзь ліха.

Тут сусед з намі разьвітаўся, і, хоць кожны з нас і адправіўся быў адпачываць, але спакойна спалі ня ўсе. Эдманд назаўтра прызнаўся, што ўначы доўга раздумваў над тым незвычайным выпадкам. Дзень, што наступіў пасля, быў для ўсіх днём дзівосаў. Мы, некалькі суседскіх асобаў, усе дамашнія, грамадою падаліся да Малога Замку, і ўжо ні ў

кога з нас сумненняў не засталася; дух паказаўся ўсім; адны былі колам атачылі тое месца, другія падняліся ўгару, але ўсе ўгледзелі тую постаць. Крыкі й зьбянтэжанасьць былі паўсюдныя; адны пабеглі да яе, іншыя стаялі нібы ўкапаня; тыя, што пільнавалі навакольле, з розных бакоў забеглі ўсярэдзіну. Нішто не магло зьбіць духа з тропу. Ён спакойна сьшоў і на вачах ува ўсіх зьнік пад зямлёю, што схавала яго ў сабе. З таго часу ён паказаўся штодня і ў меншай альбо большай ступені даваў сябе бачыць. Часам рост яго быў сяродні, часам высокі, вельмі прывабны. Пасьмялеўшы і прызвычайіўшыся да гэткага высокага госьця, мы пачыналі з ім балбатаць, клікалі яго; але нікага голасу ён не падаваў. Заўсёды на тым самым месцы, заўсёды маўклівы, заўсёды ў найдзіўнейшы спосаб умеючы знікаць проста на нашых вачах, ён заставаўся для нас неспасьціжнай загадкаю.

Эдманда ахапіла глыбокая меланхолія, і я пачала непакоіцца, каб не пагоршылася яго здароўе. У сваёй раньняй маладосьці ён бяз памяці кахаў маладую і прыгожую жанчыну, якую заўчасна забрала сьмерць; распаленае ўяўленьне падказала яму, што, можа, гэта менавіта яна зьяўлялася яму. Неўзабаве плён тае не надвычайнае здагадкі зрабіўся для яго ўлюбёнаю істотаю; ён чакаў незвычайнай гадзіны з нецярплівай сьцю, ніколі яе не пакідаў і вяртаўся заўсёды яшчэ больш засмучоны. Аднаго вечара, калі кожны з нас сядзеў заглыбіўшыся ў свае думкі, мы пачулі гукі гітары. Ва ўсім доме падобнага інструменту не было. Зьдзіўленьне агаломшыла нас усіх, мы наструніліся і пачулі надта прыемны голас, што сьпяваў нам наступныя вершы:

О, ноч, прыязная кожнай стыхіі,
Ценем маё асяні ты зьяўленьне.
Хай жа істоты, да сьпеваў глухія,
Сьпеваў маіх не пачуюць у сьненні.
Ты накажы ўсім стварэньням маўчаньне –
Хай адна я спаць ня буду нізваньня.

Вусьцішнай тою, жудлівай парою,
Як на зямлі паяўляюцца здані,
Я там блукаю, аж покуль зарою
Сьмертных людзей не асьвеціць сьвітаньне.
Буду па любым тужыць, не спачнуўшы,
Аж покуль нашы ня злучацца душы.

Сьмертныя людзі, хоць кажа вам хтосьці,
Нібы каханьне са сьмерцю знікае –
Вечныя ўсё ж сьантыменты мілосьці:
Ў тым мая доля вас пераканае!
Ты, што так плачаш над магілай маёю,
Цешся: я некалі буду тваёю.

— Што за голас! – усклікнуў Эдманд, калі ўсталявалася дзіўная для ўсіх нас гармонія.

Гэты выпадак меў месца якраз, калі Эдманд сядзеў пад вакном, пад якім можна было пачуць голас і гучаньне гітары. Праз тое вакно ён хацеў выглянуць, але яно было прызачыненае аканіцаю; пасля гэтага некалькімі акордамі й журботным уздыхам, што ішоў з глыбіні сэрца, усё закончылася. Мы выбеглі на двор, але, акрамя начных вартаўнікоў, там не было ніводнай жывой істоты; мы абеглі дамы, дзядзінцы, сады, але анідзе аніякі сьлед ня выявіў нам гэтай таямніцы. Шмат хто з чужых людзей і з

прыслугі чуў голас ды гукі інструменту, але ніхто нічога ня бачыў: усе думалі, што гэта забаўляецца каторая з нас.

— О, Божа! – прамовіў засмучана Эдманд. – Што ж у гэтым доме робіцца! – і тут як бы забыўся і пачаў прамаўляць сам сабе невыразныя словы, у якіх мы здолелі распазнаць фразу: “Тэрэза! Чульлівая Тэрэза! Чакай... Неўзабаве мы спаткаемся...”

Гэткая ўзрушанасць абудзіла ў нас моцны неспакой; яго мроі-фантазіі, нібы да яго вяртаецца дух ягонай каханкі, магло каштаваць яму жыцця. Мы вырашылі даць яго розуму які-небудзь іншы кірунак, каб, пачаўшы нанова расьсьледаваць тыя здарэнні, ягоная прыглушаная чульлівасць перастала наштурхоўваць яго на высновы, шкодныя для ягонага здароўя.

— Слухай, Эдмандзе, — сказала я яму, — гэтая здань, гэтыя енкі, гэты сыпеў, чуты сёння пад вакном – усё гэта мбе свае карані ў забабонах людзей, якія не разумеюць, у які спосаб гэта можа адбывацца. Усе гэтыя рэчы ўчынілі мы: я й Ідалія.

Эдманд гучна засьмяяўся:

— І як жа вы маглі падумаць, нібыта я ня бачу ў вачах вашых прычыны, з якой вы б учынілі мне гэткае ашуканства. Вы ўмеце чараваць – гэта аж занадта слушна – але чары вашыя знаходзяцца ў вашых вачах ды рысах вашага характару. Дазвольце мне гэтым разам папрасіць вас навучыцца лепей шанаваць мяне. Як вы можаце падумаць, каб гэтая гульня магла атрымлівацца гэткі доўгі час – ды яшчэ гульня, прыдуманая кабетамі; ды вы б самі даўно выдалі б гэтае так званае дзіва, калі б самі былі яго стваральнікамі. Але ж я нават і ў гэты момант бачу смутак на тварах вашых. Шукаю прычыны, дзеля чаго вы ў гэтай хвілі падстройваеце мне гэты жарт: вы баіцеся, каб я не занадта паддаўся меланхоліі, а можа, чаго добрага, і не памёр... Мяркуйце паважней пра мужчынскі розум: мы ўмеем пераносіць усялякія прыгоды ў нашым жыцці з мужнасцю і цярдлівасцю. Здані ды страшныя наступствы таго існуюць толькі для жанчын, а вы ж не забывайце, што я – мужчына.

Пасля тае размовы мы вырашылі, што мы дарма спрабуем прынесці якую-небудзь палёжку ягонаму розуму; мы пакінулі гэта часу, які павінен быў пакласці канец гэтай прыгодзе. Вось жа, мы нічога Эдманду тады не адказалі, а здань зьяўлялася заўсёды як звычайна, аднак зноўку не штодня, а раз-пораз; але ў тыя дні, калі яе ня бачылі, заўсёды нешта чулі.

Аднае пагоднае начы, калі мы сядзелі пад вокнамі дома, атачыла нас усіх разам атмасфера гэткая прыемная, што пахі, якія мы адчулі, пераўзыходзілі ўсё тое, што могуць нарадзіць любоўныя фантазіі жыхароў Азіі, а нават і самой Аравіі. Наше захапленне дайшло да найвышэйшае ступені, калі мы зноў пачулі акорды гітары і той самы голас, які, аднак, даносіўся з высяў і як бы з аблокаў, вольна пеючы гэтыя прачулыя словы:

Я ад вас, духі спрадвечныя, ў госьці
Недзе была ненадоўга забранай.
Моц пачуцьця тут спазнаўшы, мілосьці,
Шчаснай была я, была тут каханай.
Дачцэ паветра, якой вось, адкрылася Неба,
На тых абшарах смутных шчасця шукаць трэба.

— Не, гэта вытрымаць немагчыма! – выгукнуў Эдманд.

Мы ўсе маўчалі: не было сэнсу шукаць месца, адкуль гучаў голас, бо ён чуўся выразна ў паветры над нашымі галовамі; спакусная для ро-

зуму, напоўненая пахошчамі атмасфера, ноч ціхая і асьветленая тысячамі зорак, запаленых Богам на небасхіле, чульлівы голас, што пранікаў у глыбіні душы; містычныя словы нябачнага – альбо хутчэй паветранага – сьпевака; пасья таго ўрачыстае маўчаньне – усё наша прабірала нашы душы самымі чульлівымі матывамі. Кожнаму з нас хацелася ўкленчыць, ушаноўваючы тую Усемагутную Сілу, што магла гэткай вялікай слодыччу напаўняць сэрцы сьмяротных. О, неспасьцігальная раскоша, што жывіць чуласць тых, хто напоены гэтым дарам! Не! Душы халодныя і самаісныя, вы яе ніколі ня здолееце спасьцігнуць. Для вас усё тое, што ёсьць прыгожае, праніклівае і чульлівае ў прыродзе, усё тое страчанае. Вы не жывяце, побыт ваш падобны да расьлінаў, ён вядзе вас доўгай і крутой сьцяжынаю жыцьця без узрушэньняў, без разнастайнасьці. Зьледзянелыя вашы пачуцьці ніколі не перапыняюць аднастайнасьці дзён вашых. А калі прызначаны ўсім канец перарве пасму дзён вашых; ніводзін сьведка вашага скону не прароніць сьлязы над вашай Божай пасьцельлю, ніводнае чульлівае сэрца не захоча пакласьці кветкі на ваша надмагільле, не нагрэе сьлязою гарачага пачуцьця халодны камень над парэшткамі вашымі! Ніхто вас не кахаў! бо вы нікога не кахалі! Вы жылі! але нічога не адчувалі. Вы прайшлі, і ніхто вашай прысутнасьці ўжо ня памятае. О, чульлівасьць! Сьвятая цнота пачцівых сэрцаў. Чым была б прырода без цябе? Усё стварэньне было б недасканалым; высылаючы цябе, Баство завяршыла прынясьне дару Свайго. З Табою і дзякуючы Табе мы шчасныя.

Кожны з нас, уражаны тымі разважаньнямі, адправіўся да сябе адпачываць. Калі душа моцна ўражаная, тады словаў бракуе. Неўзабаве сон заружыў вочы нашы. Тысячы сноў, лёгкія прывіды дзённых здарэньняў і салодкіх мрояў падманвалі нас сваёй прыемнай аблуднасьцю. А калі сонца разагнала начны морак, здарэньне, што мела месца на яве, перамяшалася з начнымі мроямі, якія ствараюцца прыспаным розумам, і мы ўсё палічылі ўжо за сон.

Гэткая колькасьць звышнатуральных здарэньняў зьвярнула на сябе ўвагу ўсяе правінцыі. Шмат асобаў адмыслова прыехала да мяне, каб убачыць тых цуды. Нідзе ні пра што іншае не размаўлялі, акрамя як пра здань у З... Аднаго разу Эдманд, здаецца, ачомаўся з доўгага свайго здранцьвення.

— О Нябёсы! – усклікнуў ён аднойчы, — чаго б я толькі ня даў за тое, каб сюды здолеў прыехаць які мудры тэолаг, а на добры лад, фізік! Не пасьпеў ён гэта вымавіць, як – нібы тых словы мелі чарадзейную сілу – мы пачулі грукатаньне колаў: пад'язджае рыдван і з яго выходзіць К.П. – чалавек, які валодае якраз жаданымі Эдмандам якасьцямі. Апошні, нават ня даўшы таму чалавеку часу, каб павітацца з гаспадыняй; ужо наўзахапы апавядае яму пра здарэньне, што ўжо цягам пяці альбоі шасьці тыдняў выклікае подзіў усіх ваколіцаў таго месца. Прыезджы, мудры й разважлівы, слухае яго з усмешкаю, пасья чаго пытаецца ў нас, ці гэты малады чалавек мае здаровы розум. Наш адказ прымушае вучонага чалавека задумацца, і ён просіць падаць яму рыдван, бо ў гэты час адчувае сябе занадта змораным, каб ісьці туды пехатою. Мы ідзём насустрач яго жаданьню. І вось ён прыбывае на вызначанае месца, але нічога там ня бачыць; ён шукае фізічных прычынаў: ці не маглі б якія-небудзь аптычныя эфекты альбо выпарэньні мець сваім вынікам гэтую памылку; але ён нічога ня можа знайсці: ён робіць усялякія спробы, высьвятляе дак-

ладнае месца знаходжаньня, дасьледуе гай, вывучае грунт, шукае ў самой зямлі: ці няма там чагосьці такога, што магло б у гэткі спосаб нешта выпраменьваць з зямлі. Анічога ён там не знаходзіць і вяртаецца здзіўлены; у глыбіні душы сваёй ён сумняваецца, але праз гжэчнасьць не выяўляе прыхаванага свайго меркаваньня; ён дапытваецца ў людзей, хоча, каб Ідалія яшчэ раз падрабязна расказала пра тое, пра што Эдманд распавёў яму ўжо тысячу разоў – і, замест таго, каб нешта зразумець, яшчэ больш цьмяна сабе пачынае ўсё ўяўляць. Урэшце, ён нам абвясчае, што правядзе з намі колькі дзён, каб дасьледаваць гэткі асаблівы й незразумелы выпадак. Назаўтра, а той самай пары, калі зьяўляецца гэты дух, ён знаходзіць нам таварышаў, колькі іх толькі ёсьць у доме. Па дарозе шаноўны муж абцяжарвае нас сваімі прадуманымі заўвагамі:

— Рэлігія, — кажа ён, — наказвае нам верыць, што душы, адлучаныя ад цела, патрабуюць малітваў нашых. Касьцёл гаворыць нам маліць Бога, каб Ён зьменшыў іхнія кары і раней іх да сябе паклікаў. Трэба маліцца, а дух ня мае падставы нагадваць нам пра наш абавязак; пачцівы чалавек выконвае яго, а таму, які не вызнае рэлігіі, гэтка прыгадка былі б марныя. Сьвятое Пісьмо даводзіць нам пэўныя прыклады, але цяпер Бог гэтых цудаў не патрабуе. Ён даў нам сапраўдную рэлігію; адкупіў нас Сваёю крывёю. Гэтыя цуды паклалі канец іншым; ня трэба, каб Бог зрабіў паварот прыродзе: мы й без таго можам жыць у цноце.

Падобныя размовы не былі да смаку ані Эдманду, ані тым усім, хто гэткі працяглы час штодня глядзелі, як ім зьяўляўся дух. Яны пярэчылі вучонаму, а мы з Ідаліяй ішлі поруч з ім у глыбокім задумьні. На нашых тварах выразна чытаўся смутак; гэта заўважыў Эдманд і растлумачыў яго сабе па-свойму. Урэшце мы апынуліся ў Малым Замку, К.П. і Эдманд ішлі паперадзе: дух зьявіўся, як звычайна, і ў звыклы спосаб знік з вачэй за дзесяць крокаў ад К.П., які шпарка пабег усьлед за ім.

Уражаны К.П. нічога не казаў: здавалася, ён шукаў прычыны зьяўленьня таго, што ён убачыў. Ён адышоўся ад месца дзеяньня, сеў пад буданом і зноўку пачаў распытваць пра пэўныя падрабязнасьці. Прытомныя людзі разбегліся; на тым месцы панавала глыбокае маўчаньне, можна было чуць толькі голас вучонага чалавека і Эдмандавы адказы. У задумьні я сышла з узгорку – з таго самага, адкуль выходзіў і дзе гэтак дзіўна знікаў дух. Як толькі я апынулася ўнізе, мой крык даляцеў ад ўсіх – ня толькі да К.П., Эдманда, Ідаліі, але і да тых, што хадзілі вакол Малога Замка і размаўлялі пра тое, што яны гэтулькі разоў бачылі на свае вочы. Калі ўсе атачылі мяне, я паказала ім канец дошкі, зарослы, як здавалася, дзірваном.

— Штосьці там павінна быць, — сказаў я, — пад гэтай дошкай, у падобных варунках нішто ня можа быць пакінута па-за ўвагаю.

Эдманд узяў свой кій, падсунуў яго пад дошку, якую я яму паказала.

— Божа! – усклікнуў гэты чалавек, які нядаўна яшчэ ні ўва што ня верыў, а цяпер дрыжаў ад тысячы дзівосаў, якіх ён сабе патлумачыць ня мог.

— Божа! Усемагутны! І што ж... мы... тут.. знойдзем.

Потым ён падьмае вялікае пакрыцьцё: гэта была пастка. Яма адкрываецца, а ў ёй – постаць, зусім белая... Рукі ў яе працягнутыя, рысы твару скажоныя канвульсійнымі рухамі. Дрыготкімі вуснамі Эдманд гучна закрычаў:

— О, неба! Што я бачу?

Тут ён адкідае века. На хвілю яго апаноўваюць здзіўленьне, сполах, а ў наступнай хвілі ён бярэ сябе ў рукі. Ён бачыць празрысты вэлюм – напэўна, сатканы чалавечай рукою, — здзірае яго з тае постаці і адкрывае... Што? Прыгожую галоўку, але галоўку, якая належыць сьмяротнай жанчыне – адным словам, ён пазнае Марцысю, зграбную гардэробную, прыслугу Ідаліі. Пачуўся ўсеагульны сьмех. К.П. сьмяяўся разам з намі. Эдманд, ачуняўшы, разумее, каго трэба ўдаваць з сябе, і сьмяецца разам з усімі.

— Прабачце, пане, — кажу я шаноўнаму К.П., — прабачце нам, што зрабілі вас сьведкам гэткай дзяціннай забаўлянкі. Мне гэта шмат каштавала – не адкрыцца вам яшчэ ўчора. Нястомная Эдмандава чыннасьць не пакінула нам аніводнай вольнай хвілі. Ведаю ўшанаваньне, у якім я вам завінавацілася: гэты сантымент лучыцца з маёй удзячнасьцю. Але цягам таго, як гэта ўсё адбывалася, мы меркавалі, што, паколькі Эдманд ня даў нам часу адкрыць вам праўду, здарэньне гэтае вас пазабавіць і скароціць вам доўгія хвіліны вясковага жыцьця.

— Ня гневайся, Эдмандзе, — прамовіла Ідалія, — але ж мы ня раз табе казалі, што адпомсьцім.

— А за што ж гэта? – спытаў К.П.

— Кава гатовая, — сказала я, — хадзем, напачатку вып'ем яе, а пасля распавядзем табе, шаноўны прыяцелю, прычыну гэтае помсты, якая, аднак, перадусім мела на мэце забаву.

Калі мы ўсе расьселіся за сталом, а чэлядзь пакінула памяшканьне, К.П. і Эдманд зноў папрасілі мяне, каб я расказала ім, у які спосаб мы здолелі гэкі доўгі час утрымліваць людзей у перакананьні, што дух на праўду зьяўляецца амаль штодня і заўсёды ў адным і тым самым месцы.

— У самы прости спосаб, — адказала я ім, — выкапаная ў зямлі яма, па-майстэрску зроблены схоў, прытым гэтак удала прыхаваны пад дзірваном, што распазнаць яго, адрозьніць ад навакольнай зямлі было немажліва. Вось і ўвесь механізм, ужыты для гэтага. Дзьве дзяўчыны неаднолькавага росту па чарзе выконвалі ролю духа. Убраныя ў празрыстыя ўборы, здалёк яны выглядалі незвычайна, а неаднолькавы іх рост ствараў эфект неаднастайнасьці, да якога дадавалася сіла ўяўленьня. Яны прыходзілі й сыходзілі дарогай, якой раней не карысталіся. Усё астатняе зрабіў сакрэт, дзеля якога я выкарыстала двух мужчынаў і пяць кабет. Пяць кабет! Чуеш, Эдмандзе, гэта павінна быць спробаю давесці, што наш пол умее гэтаксама захоўваць таямніцы, як і ваш. Вось, значыць, усё, што да спосабу, у які гэта ўсё рабілася, а цяпер я распавяду аб прычыне нашае помсты. Эдманд даводзіў, што ў нас адсутнічае здольнасьць да маўчаньня, што мы схільныя да веры ў звышнатуральныя рэчы й што мы ня маем ані дастатковае сталасьці розуму, ані досыць адвагі, каб шукаць крыніцаў зьяваў, на першы погляд недасяжных. У гэтым здарэньні мы пераканалі ня толькі Эдманда, але і ўвесь мужчынскі род, у тым, што мы ўмеем маўчаць і што мужчыны, наадварот, гэтак, як і мы, схільныя верыць у зьяўленьне духаў і што, калі абуджаецца іхняе ўяўленьне, яны не даходзяць да сутнасьці рэчы, а з лёгкасьцю даюць спакушаць сябе прывідам.

Надышоў час, каб людзі абодвух полаў прызналі рацыю адно аднаму; кабаты ці мужчыны – усе мы разам маем аднолькавыя рысы й адны й тыя самыя недахопы. Мы рознімся толькі полам і, ня маючы, што сабе закідаць, будучы ва ўсім падобнымі адно да аднаго, шануйма адны

ў адных тое, што ёсьць вартым пахвалы, а памылкі нашы адно аднаму выбачайма. Мне застаецца яшчэ растлумачыць, што за дух там сьпяваў пад вакном і на вольным паветры. Тут не было нічога іншага, акрамя сьпявачкі, якая, ходзячы разам са сваім мужам, гэтак зарабляла сабе на хлеб. Яе я затрымала ў сябе першы раз, таемна навучыла той песьні і, пасля выкананьня апошняй, выслала яе туды вячэрняй парою. Калі яна праязджала наступным разам, дык тую самую песьню яна выканала ўжо не пад вакном і не на адкрытым паветры – як тое здавалася ўсім, хто слухаў, — а стоячы каля коміну на паддашшы, што ёсьць яшчэ лепшым доказам таго, што патрэбныя надта простыя спосабы, каб зьбіць розум з тропу – калі ў гэтым дапамагае сіла ўяўленьня. Гэтая гісторыя, што разыгралася на вачах у гэтулькіх сьведкаў, можа, была б выпушчаная намі на сьвет і памножыла б нашмат колькасць падобных здарэньняў – якія, відавочна, як і тут, ня мелі пад сабою ніякай глебы; але праз гэтае здарэньне мы таксама не хацелі даваць лішніх падставаў для перабольшваньняў; бо сьведчаньне гэтых, як мы, асобаў магло б прымусіць затрымцець не адзін здаровы розум, а перадусім чуласьць Твая, Пане, і ўшанаваньне, якога мы Табе завінаваціліся, прысьпешылі нас у тым, каб пакласьці канец гэтай забаве. Даруй, Эдмандзе, і прызнай, што гэты жарт ня раз абудзіў у табе прыемныя летуценні, а чулыя душы іх з лёгкасьцю зразумеюць.

Папярэдніца Баршчэўскага і Караткевіча

На адным з пісьменьніцкіх пленумаў (лістапад 1979 году) незабыўны Уладзімер Караткевіч, мудра (як заўсёды) зазначыў пра папличнікаў-літаратараў: *«...Мы ўсе... як тыя каменьчыкі ў мазаіцы. Выкінь адзін, і мазаіка распадзецца. У літаратуры адбываецца нешта падобнае. Яна складаецца з талентаў рознай велічыні. Адны пісьменьнікі — больш таленавітыя, другія — менш. Але і бяз іх нельга мець поўнае ўражаньне пра літаратурны працэс, пра стан яго, пра персьпектывы разьвіцьця...»*

Пра творцу, без якога ня будзе поўным нашае ўяўленьне пра айчынную літаратуру XIX, ужо пазамінулага, стагодзьдзя, і хацелася б коратка расказаць беларускаму чытачу XXI стагодзьдзя.

Сталася так, што нават для адмыслоўцаў, сьпецыялістаў-літаратуразнаўцаў, імя Барбары-Ганны Радзівіянкі Мастоўскай-Пшазьдзецкай — бадай невядомае. У тым я пераканаўся падчас сустрэчаў з мэтрам гісторыі беларускай літаратуры XVIII-XIX стагодзьдзяў Адамам Мальдзісам. Распачаўшы пошук хоць нейкіх зачэпак-прыступак — з чаго пачаць біяграфічны пераказ аўтаркі «Зданы ў Малым Замку», на якую трапна зьвярнуў увагу наш знакаміты перакладчык Лявон Баршчэўскі (перакладчык з цудоўным густам і майстэрствам, перастварэньні якога хочацца чытаць у першую чаргу), скіраваўся я да прафесара Адама Мальдзіса ў надзеі з ягонай лёгкай рукі «намаляваць» абяцаны Л.Баршчэўскаму ўступ у лічаныя дні.

— Не, такое імя ня чуў, — прытомлена адказаў найлепшы айчынны знаўца барочнай літаратуры.

Тое, што Адам Мальдзіс ня ведаў й ня чуў пра такую пісьменьніцу — нядзіва. Бо яшчэ адзін з першых біёграфіў Мастоўскай-Радзівіл дасьледнік Гэбэтнэр канстатаваў абсалютную адсутнасьць належных факталагічных зьвестак: «*Niemal zupejny brak materjajuw biograficznych*» («Амаль поўная нястача

біяграфічных матэрыялаў)). Нават першае імя Радзівілянкі [*Anna*] да сёння застаецца з варыянтам прачытання як «*Антаніна*» (са знакам пыталніка).

Аднак спакваля, паступова загадкавае для мяне імя пісьменьніцы з старажытнага Заслаўя напаянялася прадметнымі рэаліямі, матэрыялізаванымі схільнасцямі, творчымі амбіцыямі, сваяцкімі сямейнымі повязямі, карацей — зямнымі абрысамі, без чаго нельга ўявіць жывой постаці на фоне эпохі. Бо часам сам аўтар, ягоняя погляды, густы, выказаныя ў прыватнай перапісцы, характарызуюць эпоху, кірунак эстэтычнага развіцця цэлых мастацкіх стылявых напрамкаў больш за сам твор, пушчаны ў публічны ўжытак тысячным накладку. У адваротным выпадку, без канкрэтыкі, атрымліваецца схематычнае безаблічча; як казалі нашыя продкі — пераліваньне з пустога ў парожняе (а думаньнікі-філосафы называлі «голай абстракцыяй»). А «з парожняга не насыпаць». Хіба што пылу напусьціць. У дадатак, як ні парадаксальна, «парожні мяшок плечы муляе». Таму ўжо лепш з поўным сябраваць, збіраючы каліва да каліва. «Зерне да зерня, будзе поўная мерня». Поўная для цябе і страстачерпнай гісторыі твайго народу...

Прасьвідраваць тоўшчу стагодзьдзяў, надаць Радзівілянцы-Мастоўскай зямныя абрысы і жаданьні, пачуць жывыя галасы сучаснікаў і сваякоў дапамаглі, поруч з капіталнымі польскамоўнымі біяграфічнымі слоўнікамі і энцыклапедыямі XIX-XX стагодзьдзяў, таксама двухтамовыя «*Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi, Wil. 1935*» («Матэрыялы да гісторыі літаратуры і асветы на Літве і Русі»), выдадзеныя ў Вільні ў 1935 годзе, аўтэнтычныя таміны якіх, дасланыя даўняй прыяцелькай, славісткай з далёкага Цюрыху спадарыняй Монікай Банькоўскай-Цуліг, важка напоўнілі паліцы майго ракаўскага кнігазбору. Дзякуючы ім польскі (і ня толькі; цяпер ужо і беларускі) чыгач мае магчымасьць прачытаць амаль тры дзесяткі лістоў Мастоўскай да віленскага кнігара Юзафа Завадзкага (у кнігарні якога пазьней, да слова, пабачыла сьвет першая кніга В.Дуніна-Марцінкевіча «*Sielanka*» («Ідылія»; 1846).

Гэта — на будучае, а цяпер пра аўтарку «*Зданяў у Малым Замку*».

Ганна (*Anna? Antonina?*) Барбара Алімпія Радзівілянка нарадзілася каля 1762 году. Ані дакладная дата, ані месца яе нараджэньня невядомыя. Паколькі нарадзілася Барбара ў сям'і падкаморыя літоўскага, генерал-лейтэнанта літоўскіх войскаў Станіслава Радзівіла, можна меркаваць, што «родным кутком» для яе стала старадаўняя Нясьвіжчына з барочным Нясьвіжскім езуіцкім калегіюмам ды касьцёлам Божага цела, збудаваным слынным архітэктарам Янам Марыя Бернардоні (планы прывозіліся з Рыма). Штогод на Міхайлаўскі кірмаш у Нясьвіж зьезджаліся купцы-гандляры з Захаду й Усходу. На два тыдні радзівілаўская рэзідэнцыя ператваралася ў гандлёвы цэнтр Еўропы (сучаснікі ацэньвалі Нясьвіжскі кірмаш паводле значэньня «ледзьве ня тое ж, што Ніжагародскі для велікарускіх губерняў»). Маці Барбары, Караліна з Пацеяў, паходзіла з сям'і трэцкага ваяводы. Карацей, сямейныя «каралеўскія» традыцыі змалку дыктавалі нітавацца з найслыньнейшымі і самымі зможнымі родамі краю. Таму нядзіва, што ў сямнаццацігодным веку маладую Радзівілянку адалі замуж (1778 г.) за ані ненашмат старэйшага менскага старосту Аўгуста Дамініка Пшазьдзецкага (1760—1782), род якога ад нядаўняга часу спадчынна авалодаў летапісным Заслаўем пад Менскам. Там і пачалі жыць маладыя.

Шчасьцем сямейным Барбара не параскашавала: праз чатыры гады Дамінік памёр, маючы ўсяго 22 гады. Другім мужам Радзівілянкі-Пшазьдзецкай стаў кашталян Тадэвуш Мастоўскі (1766—1842), у будучым палітычны дзеяч Чатырохгадовага сейму і Касцюшкаўскай інсурэцыі, міністр унутраных справаў

Княства Варшаўскага. Паказальна, што, калі Тадэвуш застаўся 15 гадовым сіратою, пасля 1781 году ягоным выхаваньнем заняўся падканцлер Вялікага Княства Літоўскага Іякім Храптовіч. Тадэвуш скончыў Варшаўскі паезуіцкі калегіюм, потым атрымліваў адукацыю у Германіі, Францыі, Швейцарыі, напоўніцу шырока чэрпаючы веды — ад сельскай гаспадаркі да юрыспрудэнцыі ды палітыкі.

Гэта ён і звабіў сваю першую жонку-пагодку Барбару Радзівілянку-Пшазьдзецкую, якая пабралася з ім другім шлюбам каля 1787 г., да літаратурнай дзейнасці. Бо сам ад 1790 году, разам з паэтам Юрсынам Нямцэвічам, распачаў выдаваць «Gazetk Narodow№ i Obs№» («Газета айчынная і замежная»), на старонках якой Мастоўскі друкаваўся цікава і шмат. Пасля перамогі таргавіцкай канфедэрацыі і закрыцця газеты ў 1792 г. падаўся Тадэвуш вядомымі раней сыяжынамі ў эміграцыю: Дрэздэн... Швейцарыя... Францыя... Толькі ўжо разам з жонкаю Барбараю. Ці ня там у замежным вандраваньні наступіла і першае ахалоджаньне іх адносінаў, бо на нейкі час кампаньёнкаю Мастоўскага зрабілася Разалія Хадкевічанка (у шлюбе Любамірская), якая пазней трапіла ў Парыжы на гільятыну (30.06.1794). Самога ж Тадэвуша жырандысты двойчы арыштоўвалі, падазраючы ў сувязях з рэвалюцыйнымі якабінцамі. Вяртаючыся з эміграцыйнай беспрытульнасці ў Варшаўскае княства, Тадэвуш Мастоўскі зноўку трапіў у зьнявольенне: расейскія ўлады абвінавацілі яго ў падтрымку французскіх рэвалюцыянераў. Намаганьнямі сваякоў і найперш дзякуючы жонцы (Барбара славілася незвычайнай пекнатаю) неабачлівы муж атрымаў вольнасць; пры гэтым яшчэ змушаны быў падаць асабістую дэкларацыю на вернападданьніцтва расейскаму царызму. Гарантаваны ліст на ўласныя паводзіны і думкі. Апошнія не перашкодзіла Тадэвушу прыняць удзел у інсурэкцыі 1794 году на баку свайго цёзкі Касыцюшкі. За што, захоплены А.Суворавым пасля ўзяцця Варшавы, ён быў этапіраваны ў Пецярбург і кінуты ў казематы. Барбары зноўку давялося ўжываць, поруч з подкупам, сілу сваіх чараў і сувязяў, выбаўляючы змагарнага мужа. Тадэвушу, апроч баявых дзейняў, закідвалі аўтарства рэвалюцыйных артыкулаў у заходніх перыядычных выданьнях, дзе ён быццам бы выступаў пад псеўданімам *Joseph Dupont*. Цяпер дакладна вядома, што Тадэвуш Мастоўскі, завітаўшы ў лістападзе 1797 году з Бруселю ў Парыж сумесна з радыкалам Пятром Маляшэўскім, падаў Напалеону Банарту «Pro metogia», нагадваючы французскаму манарху, слава і веліч якога імкліва прырастала, пра падбіты і падзерты некалькі падзеламаі народ Рэчы Паспалітай.

Канчаткова Мастоўскі вярнуўся ў Польшчу ў 1802 годзе, прывёзшы з сабою некалькі сем'яў французскіх сялянцаў, з дапамогаю якіх прагнуў наладзіць узорную сялянскую гаспадарку ў сваіх немалых валоданьнях-латыфундыях.

Чужыя сем'і Тадэвуш згарушчваў, падтрымліваў, а сваю не зьбярог: разьвёўся з Барбараю, якая, бы тая «двойчы ўдава», падалася на радзіму першага мужа, у далёкае ад Варшавы правінцыйнае Заслаўе. Сустрэкаліся ўжо хіба рэдка. Поруч з гаспадараньнем на зямлі Тадэвуш Мастоўскі сьнаваў шырокія планы адраджэньня падупалай польскай пісьменнасці, заснаваўшы ў Варшаве ўласную друкарню, дзеля якой не пашкадаваў сродкаў; адтуль жа, з Парыжу, прыцягнуў з сабою абоз размаітага найсучасьнейшага друкарскага рыштунку, што дазволіла яму ў найсьцісьлейшыя тэрміны, цягам некалькіх гадоў (1803-1805), выдрукаваць амаль 30-тамовы «Збор польскіх пісьменьнікаў» («Wybyt Pisarzyw Polskich»), сярод якіх вабілі імёны Яна Каханоўскага, Станіслава Арахоўскага, Францішка Багамольца, Адама Нарушэвіча, Урсына Нямцэвіча, Юзафа Шыманоўскага, Сымона Шымановіча, Тамаша-Каятана Вянгерскага, Шымона Зімаровіча ды інш. Апроч арыгінальнай, ён прапагандаваў і найлепшыя ўзоры за-

межнай класікі ў польскіх перакладах, пачынаючы з імёнаў старажытных Тацыта ды прамоўцы Цыцэрона. Усё гэта разыходзілася па вельмі нізкіх коштах тысячнымі накладамі — ашаламляльнымі ў гісторыі польскай культуры пачатку XIX стагоддзя. Польскі паслядоўнік нашага Францішка Скарыны ставіў тая ж самая мэты, што і вялікі палачанін, з часоў якога памкненні тытанаў духу за каторае стагоддзье не мяняліся: высілкі клаліся «для навучання айчынай, роднай мовы і палешанья сапсутага чужаземшчынай густу». Аднак у краіне, канчаткова пазбаўленай палітычнай незалежнасці, люд паспаліты даведзены да жабрацтва, жыў нэндзнавата. Выдадзеныя шэрыя томікі гадамі ляжалі неразабранымі, што вылівалася ў фінансавыя страты іх выдаўца. Амбіцыі ж выдавецкія Мастоўскага ня гаслі, пра што сведчыць здзейснены ім 20-тамовы «Збор маральных раманаў і рамансаў» («Wybry Powieści Moralnych i Romansyw»; 1804-1805) а таксама «Збор славурых падарожжаў» («Wybry Podrůy Znakomitszych»; 1805-1806; Т. 1-12).

Вось такая энергічная дзейнасць мужа ці не падштурхнула і Барбару адзначыцца на літаратарскай ніве. Імпануе, што яна адразу адмежавалася ад гучнага імя пісьменьніцы: «Пачынаючы пісаць аповесці, я была далёкая ад думкі, што яны калі-небудзь трапяць у друк. Бо... патрабавалася шмат таленту, каб зрабіць добры раман. Аўтару належыць мець добрую абазнанасць сьвету, той густ у разуменьні, тую далікатную адпаведнасць пры стварэнні вобразаў і тую шляхетнасць у стылі, якія, у спалучэнні з дасціпнасцю, абмалёвалі характары гэтак, што кожны, пазнаючы ў іх сябе, але ня маючы перашкодай абразу сваёй годнасці, між іншага, выпраўляў свае памылкі – і тады раман рабіўся рэччу, карыснай ва ўжытку».

Што ж, гучыць годна. Бо калі ў Вільні пачаў выходзіць найпершы буйны кніжны збор Барбары Радзівіянкі-Мастоўскай (пад агульным загаловам «Мае забавы» («Moje rozrywki», 1806), куды ўвайшлі (зразумела, на польскай мове) аповесці «Не заўсёды так робіцца, як гаворыцца», «Замак Канецпольскіх» «Матыльда і Даніла» ды іншыя, будучай пісьменьніцы Аўроры Дзюпэн, якая ў літаратурнай Францыі а потым і ва ўсім сьвеце праславіцца пад псеўданімам Жорж Санд, споўнілася ўсяго 2 годзікі. «Я ня дужа амбіцыйная асоба, каб цешыць сваё самалюбства думкаю, нібыта ўжо дасягнула гэткай ступені дасканаласці; але, прачытаўшы некаторыя творы, прыйшла да высновы, што і мае аповесці – хоць яны толькі цень твораў хвалёных нашых сучасных майстроў гэтага жанру – усё-такі знойдуць свой куток у напоўненых такімі кніжкамі нашых кнігазборах. Вось жа, я выпускаю іх на сьвет белы дзеля забавы тых, хто захоча прысьвяціць колькі часу іхняму прачытанню».

«Забаўляцца» ў літаратуры — гэта не ў пясочніцы немаўляткам корпацца і не палявыя кветкі зьбіраць вясновай парою. Невядома, куды і на колькі пакліча цябе пакліканьне, «ані не прэтэндуючы на тытул пісьменьніцы, шануючы вартасць часу, які я магла збаёдаць на больш карысныя для мяне заняткі, я ніколі не прыкладала намаганьняў, дастатковых для таго, каб надаць ім, прынамсі, тую зграбнасць стылю, якой патрабуюць нават творы менш каштоўныя. Адным словам, пісала я нядбайна, бо меркавала, што пішу гэта толькі для сябе і што гэтых аповесцяў ніхто болей ніколі ня будзе чытаць».

Бясспрэчна, што ўсе гэтыя «ўспаміны пра наведваньне роднага краю» у свой час шырока распаўсюджаныя ў нашым краі, прачыталіся Янам Баршчэўскім і адлюстраваліся ў ягоных аповядках «Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вылучыўся з яйка, знесенага пеўнем», «Вужыная карона», «Плачка», «Сын бурь», «Валасы, які крычаць на галаве» ды іншых, што склалі знакамітага «Шляхціца Завальню».

Толькі цяпер, у XXI стагодзі, адкрываючы імя Барбары Радзівілянкі-Мастоўскай, беларускі чытач пабачыць, што «містычныя» творы Яна Баршчэўскага, Вацлава Ластоўскага (з ягонымі хітрамудрымі «Лабірынтамі»), незабыўнага Уладзімера Караткевіча для будучай беларускай літаратуры былі наканаваныя, запраграмаваныя. І першай, яшчэ да Адама Міцкевіча з ягонымі несмяротнымі «Дзядамі», на нашых землях, на самым злome — зыходзе XVIII—пачатку XIX стагоддзья паспрабавала выказаць, паядноўваючы, як умела, заходне-ангельскія палацавыя містычныя здарэнні («Дыдро, Мантэск'е, Русо і Вальтэр» пералічыла іх сама Радзівілянка-Мастоўская) з уласнажыццёвай будзённай рэчаіснасцю, аўтарка з Заслаўя.

...Тадэвуш Мастоўскі пасля паразы Лістападаўскага паўстання 1830 году (у якім, зрэшты, чыннага ўдзелу не прымаў, маючы ў магнацкім сваім выхаванні пагарду да «вуліцы», «зброду» і «чэрні», а ягоная дыпламатычная місія ў Берлін, зладжаная даўнім сябрам, арыстакратам Адамам Чартарыскім, стала фактычна прыкрыццём уцёкаў), каторы ўжо раз застаўся на захадзе. Спачатку ў Берліне, потым у Францыі. Памёр у Villancourt пад Парыжам за два тыдні да Калядаў 1842 году і быў пахаваны дачкою каля сваёй другой жонкі, Марыянны (Марылі) Патоцкай (1780—1837), з якой меў пяцёра дзяцей: сына Тадэвуша і чатырох дачок. Адна з іх выбіла ў гонар бацькі медаль, з шматслоўным прысьвячэннем: «Дзяржаўны Дзеяч, Земляроб, Грамадзянін, Прамоўца, Паэт, Літаратар, усё сваё жыццё прысьвяціў Краю»...

Барбара мела толькі аднаго сына, ад першага шлюбу, Міхала Пшазьдзецкага, якім адмовілася апекавацца яшчэ ў далёкім 1784 годзе. Таму ці прыехаў Міхал на схіле 1833 году ў радзімае Заслаўе на пахаванне і, увогуле, ці перажыў ён родную маці — невядома. Як невядомая і магіла самой Барбары (прынамсі, у краязнаўчай літаратуры пра «Заслаўскае навакольле» яна не згадваецца).

Але засталіся ейныя творы, якія «Дзеяслоў» і прапанаваў упершыню айчыннаму чытачу.

Язэп Янушкевіч.

Ракаў, красавік-травень 2006

